

ISKOLÁZOTT ELITEK ÉS MŰVELŐDŐ PARASZTOK

Kovács I. Gábor (2011) *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok*.
Társadalom-és kultúrtörténeti tanulmányok, Budapest: L'Harmattan.

A dualizmus kori és a két világháború közötti magyar társadalomtörténet kutatásába és a két korszak társadalom és kultúrtörténetébe nyújt betekintést a L'Harmattan Kiadó „A múlt ösvényén” című társadalomtörténeti sorozatának legújabb darabja: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok* című tanulmánykötete. A tanulmánykötet döntően a szerző legújabb történeti szociológiai tanulmányait gyűjti egybe, melyek többségét a társadalomtörténet iránt érdeklődő olvasók – így a recenzens is – a *Korall* folyóirat hasábjain vagy különböző rangos tanulmánykötetekben korábban már olvashattak. A tanulmányok így egymás mellé rendezve mégis képesek újat és koherenst nyújtani, ami köszönhető a szerző látásmódjának, kutatói, történetírói stílusának. A KIG tanár úrra jellemző alaposágnak és precizitásnak köszönhetően a kötet tanulmányainak többsége nem csupán tartalmilag érdekes, hanem módszertani értelemben is követendő és tanítandó példát nyújthat a történeti szociológiát tanulók és művelők számára.

Önálló tanulmányok újbóli közös megjelentetésekor mindig érdekes kérdés a válogatás és egymás mellé rendezés szempontja, ami sokat elárul a szerző-szerkesztő céljairól is. Kézbevéve a kötetet a recenzensben többféle rendezési mód felmerült, amelyek segítségével a tanulmánykötetnek némileg eltérő üzenetei is lehetnének.

Kézenfekvő rendezési szempont lehetne például a tanulmányok megjelenési ideje, ami sokat elárulna a szerző kutatói érdeklődésének változásairól, azaz, hogy hogyan jutott el a paraszti kultúra kutatásától a tudáselit vizsgálatán át az iskolatörténeti kutatásokig. Ez a fajta, a kutató-szerző személyiségét előtérbe helyező rendezési elv azonban a választott szempontokat látva – és a szerzőt ismerve – egyértelműen távol áll a szerző-szerkesztő céljaitól. A tanulmányok döntően két történeti korszakra – a dualizmus korára és a két világháború közötti időszakra – vonatkoznak, ami akár szintén lehetne rendezési szempont is, ennek azonban ellene szól, hogy tematikájuknál fogva a tanulmányok az egyes korszakokról nem képesek – még egy-egy altémán belül sem – átfogó képet nyújtani. Ez a fajta rendezési elv túlságosan mozaikszerűvé és töredezetté tenné a tanulmánykötetet, nem is beszélve arról, hogy egyes tanulmányok – például a tudománytörténeti szempontból érdekes *A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához* című – ezzel a válogatási elvvel túlfeszítenék a tanulmánykötet határait és kihagyásra kényszerültek volna.

Tovább mészálva a tanulmányok rendezéséről a recenzensben felmerült még, hogy – mivel a tanulmányok többségében hangsúlyosan megjelenik –, megfelelő szempont lehetne akár a történeti szociológiai kutatás módszertana is, a különböző mérési szempontok és dilemmák. Ez a fajta válogatási elv, mely egymás mellé helyezné a paraszti kalendáriumok és a tudáselit vizsgálatát, bár a tanulmányok többségében fontos elemként megjelenő módszerre helyezné a hangsúlyt, egyes tanulmányokat azonban akár ki is szoríthatna.

A kötet a szerző-szerkesztő által választott rendezési elv alapján három tematikus blokkra tagolódik: az első a *Történeti elitkutatás*, a második a *Felekezet és etnikum – iskola és asszimiláció* és végül a harmadik *A kalendáriumok és a paraszti kultúra* címet viseli. Az első két blokk hasonló, közel 200 oldalnyi terjedelmű, öt-öt nagyobb tanulmányt tartalmaz, míg a harmadik blokk négy kisebb tanulmánya terjedelmét tekintve összesen 30 oldal, jóval elmarad az első két bloktól. Mivel a szerkesztési módnak önmagában is jelentősége van, a továbbiakban a tanulmányokat a kötetben megjelent sorrendjükben ismertetem.

A *Történeti elitkutatás* című fejezetben két, döntően módszertani jellegű tanulmány keretezi a tudománytörténeti jellegű *A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához* című tanulmányt és a két nagyobb lélegzetvételű történeti szociológiai elemzést a két világháború közötti tudáselitéről.

Az első módszertani jellegű írás a diplomások kereseti viszonyait mutatja be a két világháború között. Ez a kötet egyik legrégebbi tanulmánya, amely először 1978-ban jelent meg, és eredetileg egy, az értelmiségről tervezett párthatározat

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet

háttéranyagának készült. A tanulmány a szerzőt jellemző pontossággal és alaposággal mutatja be, hogy a korszak különböző értelmiségi csoportjainak a különböző források alapján milyen módszerekkel lehet feltárni a kereseti viszonyait. A tanulmány bemutatja és az összegyűjtött adatok alapján a munkáskeresőkhöz viszonyítva meghatározza az állami köztisztviselő diplomások, az állami pedagógusok, a főváros alkalmazásában álló diplomások és a magánalkalmazott és szabadpályás diplomások kereseti viszonyok alapján kirajzolódó státuszát, amely szerint az értelmiségiek a korszakban kereseti viszonyaikat tekintve magas státuszt élveztek.

Az értelmiségi csoportok kereseti viszonyait taglaló írást egy tartalmában és stílusában lényegesen eltérő tanulmány követi, amely egyfajta tudománytörténeti áttekintést nyújt az ELTE Szociológiai Tanszékén 1978-ban kezdődő történeti elítvizsgálatokról. Kovács I. Gábor érintettként, sőt az elítvizsgálatok egyik főszereplőjeként, szervezője és vezetőjeként a tőle megszokott precizitással meséli el a Huszár Tibor által kezdeményezett és szerzőnk által továbbvitt és gondozott, évtizedeken átnyúló kutatás történetét.² A szerző a tanulmány epilógusában jó dolognak, hasznosnak és hosszú távon a társadalomtörténet-írás számára eredményt hozónak értékeli a még jelenleg is zajló elitkutatásokat. A recenzensben először a fenti tanulmány olvasása közben merültek fel a korábban már taglalt szerkesztési megfontolásokkal kapcsolatos kérdések. Kezdődhetett volna a fejezet akár ezzel az írással is, hisz a *Történeti elitkutatás* blokkban szereplő írások mindegyike ennek a történetnek a része, példát adó bizonyítéka. Belátható azonban, hogy a személyes érintettség lényegesen hangsúlyosabbá vált volna, ha a fejezet a fenti tudománytörténeti elbeszélésre fűződött volna fel, még akkor is, ha az olvasó számára talán ez a nézőpont adja a kötet és még inkább a fejezet egyik fő érdekességét.

Az elitkutatásokat bemutató tudománytörténeti elbeszélést *A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása 1860 és 1920 között* című, Kende Gáborral közösen írt tanulmány követi. A szerzők tanulmányukat kommentárokkal kísért adatközlésnek aposztrofálják. A tanulmány jelentőségét a módszertani precizitáson túl az adja, hogy ez volt a korábbiakban már ismertetett elitkutatás keretei között zajló több évtizeden át tartó kutatómunka és adatgyűjtés alapján született első tanulmány, ami eredetileg 2001-ben jelent meg a *Korall* folyóiratban. A tanulmány jól reprezentálja a szerző által vezetett elitkutatásokra jellemző adatgazdagságot. Érdekességét azon túl, hogy az elitkutatásokon belül korábban kevés figyelem vetült az elitok középiskoláztatására, általában a korszak (1860-1920) iskolarendszerével kapcsolatos eredményei adják. A középiskolákat a tanulmány a tudáselit kibocsátó intézményeként elemzi, 1252 elittag középiskolájának adatai alapján. A tanulmányban bemutatott 89 középiskolát tartalmazó rangsor szerint a Budapesti Piarista Gimnázium és a Budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium áll a rangsor élén, és általában is a fővárosi és/vagy egyházi fenntartású gimnáziumok tekinthetőek a korszak elit középiskoláinak.

A következő, szintén az Elitkutatások adatait felhasználó és Kende Gáborral közösen jegyzett tanulmány a tudáselit egy részcsoportját, az egyetemi tanárokat elemzi. *A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon* című tanulmány a kötet legrészletesebb elemzése, 1502 személy több száz változót tartalmazó adatbázisa alapján. Ebben az esetben – történeti szociológiai kutatásról lévén szó – az eredményeken túl az adatgyűjtés módszere önmagában is érdekes és izgalmas. A tanulmány az alapadatok mellett (születési év, hely, vallás) elemzi az egyetemi tanárok társadalmi státuszát és presztízsét az apák státusza, foglalkozás és iskolázottsága valamint a korszak rangcímrendszerének részletes elemzése alapján. A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációjának elemzése a magyar történeti középosztályról szóló diskurzus részének tekinthető, mivel az egyetemi tanárok a társadalom középrétegeiből származnak és egynegyedük kispolgári származású. Ugyanakkor az apák társadalmi státuszának elemzése azt is mutatja, hogy az egyetemi tanárok rekrutációjában az idő előrehaladtával (az elittagok születési ideje alapján) nő az otthonról hozott tudástőke jelentősége, és az egyetemi tanárság, mint a tudáselit része társadalmi értelemben egyre zártabbá válik.

A történeti elitkutatásról szóló fejezetet egy rövid, a prozopográfiai módszerek lehetőségeit taglaló írás zárja, amely szorosan kapcsolódik az előző, egyetemi tanárokról szóló tanulmányhoz, annak akár egy, az adatgyűjtés részleteit taglaló alfejezete is lehetett volna. A tanulmány az egyetemi tanárok apáinak prozopográfiai kutatásának példáján keresztül mutatja be a módszerben rejlő lehetőségeket a társadalomtörténeti kutatásban. Az ismertetett kutatást az különbözteti meg a történeti szociológiában általában alkalmazott prozoprográfiától, hogy nem csupán egy-két tömegesen rendelkezésre álló forrástípust használt a kvantifikálható adatok gyűjtése során, hanem a szisztematikusan feldolgozandó forrásoknak lényegesen tágabb körét, valamint nem egyetlen időpontra koncentrált, hanem három különböző időmetszetben gyűjtött információkat az apák

² Ezen a ponton a recenzió írója is tartozik egy vallomással. A tanulmányban bemutatott történeti elitkutatásnak Kovács I. Gábor tanítványaként valamint az ELTE TÁTK Társadalomtörténeti Tanszékén létrehozott történeti szociológiai „iskola” diákjaként, ha csak egy kisebb kutatómunka és tanulmány erejéig is, maga is részese volt. A személyes érintettségéből és a szerző iránti tiszteletből adódó elfogultságotat vállalom!

státuszára vonatkozóan. További fontos sajátossága még a fenti adatgyűjtési módszerek, hogy a szokásostól eltérően nem előre megadott kategóriarendszerbe gyűjtötték az adatokat, hanem az összegyűjtött adatokat utólag kategorizálták és kódolták, ami lényegesen precízebb és pontosabb adatbázist eredményezett.

A második, *Felekezet és etnikum - Iskola és asszimiláció* című tematikus blokk öt tanulmányából kettő két jeles történész a témában megjelent tanulmányainak részletes, elemző kritikája, míg a további három tanulmány a szerző Sáros megyei népiskolákról szóló kutatásának eredményei alapján íródott.

A két kritikai elemzés, vagy még inkább adatgazdag, magas színvonalú vitairat közös sajátossága a rendkívül alapos és széleskörű történelmi és forrásismeret valamint a megalkuvást nem tűrő módszertani precizitás. Az első vitairat Faragó Tamás *A felekezet és népességfejlődés az első világháború előtt: a Dunántúl példája* tanulmányában szereplő 18. századi felekezeti szerkezetváltásra vonatkozó számításokat elemzi a szerzőtől megszokott alaposítással és ezek alapján cáfolja Faragó következtetését, miszerint a felekezeti szerkezetváltásnak a 18. században a fő mozgatórugója a felekezetek elérő szaporulata. Kovács I. Gábor saját elemzései és számításai alapján arra a következtetésre jut, hogy a szerkezetváltásnak ennél lényegesen összetettebb okai vannak, amelyek felderítéséhez elengedhetetlen az alapos helytörténeti kutatómunka.

A másik, *„Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmus kori Magyarországon középiskoláiban* című kritikai elemzés Karády Viktor két, a dualizmus kori értelmiség nemzetiségi-felekezeti összetételével foglalkozó tanulmányára válaszul született. Kovács I. Gábor saját, részletekbe menő számításai alapján kritizálja és bírálja a Karády által alkalmazott módszert a dualista kor értelmiségének etnikai összetételének meghatározására. A dolgozat meggyőzően cáfolja Karády Viktor azon tézisét, miszerint a magyarság az 1880-as évek népességbeli számarányától messze elmaradva szerepelt a középiskolai diákok között, akik az értelmiség utánpótlását jelentették, ami Karády szerint egyenlő a magyarság iskolai deficitjével. Ezzel szemben Kovács azt bizonyítja, hogy a magyar anyanyelvű, keresztény eredetű népesség teljes lakosságon belüli részarányának közel megfelelő arányban vett részt a középiskolákban, azzal együtt, hogy mint azt Karády is kimutatta, a németiség és még inkább a zsidóság felülreprezentált volt a középiskolai diákság körében a dualista korszakban.

A nemzetiségi, nyelvi összetétel és az iskolák állnak a középpontjában a fejezet másik három tanulmányának, amelyek Sáros megye népiskoláit és népi tanítóit mutatják be a nyelvi asszimiláció kérdését középpontba állítva. A tanulmányok alapját a *Sáros megye népnevelése az ezredik évben* 1896-ban megjelent kötet, illetve annak egyik alfejezete, a *Sáros megye tanítói az ezredik évben* jelenti, amely egy korabeli kérdőíves felmérés alapján készült, és amely segítségével az eredeti adatközlés reprodukálható és elemezhető.

Az első, *Sáros megye nyelvi viszonyai* című tanulmány eredetileg előtanulmányként készült a sárosi tanítókat bemutató felmérés elemzéséhez. A dolgozat korabeli források, döntően a népszámlálási adatok alapján mutatja be Sáros megye nemzetiségi-felekezeti összetételét. A megyei lakosság többségét a korszakban a szlovákok és rutének alkották, a magyar népesség részaránya nem érte el a 3 százalékot. A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy ebben a nyelvi térben vált a népiskolai tanítók egyre inkább meghatározó tevékenységévé a magyar nyelv terjesztése. A népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a magyar nyelvismeret leginkább a szlovák anyanyelvűeknél mutat növekedést és főleg az 1900-as évtől, illetve a korszak egészét tekintve a 12-14 évesek körében a legmagasabb a magyar nyelvismeret, ami egyértelműen a iskolai nyelvtanítás eredményének tekinthető. Kovács I. Gábor szerint a nyelvváltás előzménye vagy utólagos bizonyítéka a kétnyelvűség, amihez Sáros megyében a népiskolai tanítók jelentős mértékben hozzájárultak.

A másik, Sáros megye tanítóival foglalkozó tanulmány a forrásként használt kiadvány adatai, valamint korabeli statisztikai adatok alapján a tanítók nyelvi viszonyait és elsősorban az iskolák tanítási nyelvét elemzi. A statisztikai besorolási bizonytalanságokat is figyelembe véve a szerző által összegyűjtött és elemzett adatok azt jelzik, hogy Sáros megyében fokozatosan nőtt a magyar tanítási nyelvű népiskolák száma illetve a magyar nyelv iskolai oktatása a vizsgált korszakban.

Végezetül a harmadik a Sáros megyei kiadványra épülő tanulmány a megye tanítóinak nyelvi asszimilációját mutatja be. A kiadvány és a korabeli népszámlálások adataira támaszkodva a szerző arra a megállapításra jut, hogy az 1879-es iskolai nyelvtörvény hatása egyértelműen kimutatható a tanítók nyelvi asszimilációjában, mivel ez alapozta meg a kétnyelvűséget, azaz az asszimiláció alapját. Összességében azonban a Sáros megyei tanítók nyelvi asszimilációjában a politikai döntések mellett szerepet játszott a tanítók társadalmi emelkedésének igénye és a tanügyi reformok is.

A kötet utolsó, terjedelmét tekintve rövid fejezete rendkívül izgalmas művelődéstörténeti kérdéssel, a kalendáriumok szerepével foglalkozik a paraszti társadalom ismeretszerzésében és értékvilágának alakításában. Ezek a döntően az 1980-as évek végén született írások a korábbi fejezetektől nem csak témájukban, de módszerükben is jelentős mértékben eltérnek. Míg a két

korábbi fejezetben szereplő írások döntően a történeti szociológia kvantitatív módszereire épülnek, addig *A kalendáriumok és a paraszti kultúra* című fejezet tanulmányaira a történeti forráselemzés kvalitatív megközelítése jellemző.

A fejezet négy rövid írása azt tárgyalja, hogy hogyan járult hozzá a 19. századi kalendárium a paraszti társadalom értékvilágának, mentalitásának átalakulásához. Az első tanulmány (*A kalendárium szerepe az új értékek bevezetésében a magyar parasztság körében a 19. században*) bemutatja a kalendáriumok tömegessé válásának és felvilágosító szerepének történetét Magyarországon. Az első népfelvilágosítási szándékkal megjelentett naptár az 1819-es *Debreceni Kalendárium* volt. A kalendáriumok ezt követően a század közepétől terjedtek el tömegesen, a legnagyobb számban kiadott és a parasztság körében elterjedt naptárak a Bucsánszky-féle kalendáriumok voltak a korszakban. A kalendáriumok értékközvetítő szerepének elemzéséhez Kovács I. Gábor ezeknek a kalendáriumoknak két hangsúlyos elmét, nevezetesen a „*beköszöntőt*” és a „*100 esztendő s jövőmondót*” elemzi. Arra a következtetésre jut, hogy a felszínen megjelennek ugyan modern, liberális értékek is, de a kalendáriumok alapvetően konzervatív, kapitalizmusellenes, tradicionális értékeket közvetítenek.

A kalendáriumok értékformáló szerepét példázza a fejezet második, *Kossuth alakja a Bucsánszky Alajos – Rózsa Kálmán-féle kiadói naptáraiban a negyvennyolcas szabadságharcotól az első világháborúig* című tanulmánya, amely szövegrészletekkel illusztrálva mutatja be, hogyan változott Kossuth képe a korabeli kalendáriumokban. Kossuth a jobbágyfelszabadítóból, a függetlenségi harc eszményi vezéréből a korszak végére mitikus, emberfeletti tulajdonságokkal felruházott hőssé vált, ami hozzájárult a Kossuthról és a szabadságharcról való romantikus népi emlékezés kialakulásához és megszilárdulásához.

A Kalendáriumolvasó parasztok a 20. század első évtizedeiben című rövid, de ismeretgazdag tanulmány eredetileg a *História* számára készült, de a kötetben jelent meg először. Az írás röviden összegzi a kalendáriumok tartalmi jellegzetességeit és jelentőségét a magyar parasztság információs rendszerében, ahogy a szerző fogalmaz: „*Az ország sok millió lakosa jobbra azt tudta a világ folyásáról, a haza sorsáról, amit (...) ponyvanaptárakban olvasott.*” (435.) A kalendáriumok korszakbeli jelentőségét igazolják a korabeli paraszti származású írók kalendáriumokat felidéző írásai, valamint a korabeli statisztikák a kalendáriumok elterjedtségéről, példányszámáról.

Végezetül a fejezet és egyben a kötet utolsó tanulmánya a korábbiaktól eltérő korszakban, a két világháború között elemzi a kalendáriumirodalom jelentőségét a paraszti mentalitás változásában. A két világháború közötti időszakban a kalendáriumok szerepe csökkent a parasztság ismeretszerzésében, az egyetlen lehetőségből csak egy lett a sok közül. A szerző bibliográfiai gyűjtései alapján a korszakban 3450 magyar nyelvű kalendáriumot azonosított, amelyek közül az egyik legelterjedtebb típussal, a kiscgazda és agrárius érdekltségűekkel foglalkozik részletesebben. Megállapítja, hogy a korlátozott paraszti fejlődés kettősségét tükrözik a kalendáriumok, amelyek ennek a fejlődésnek a kommunikációs eszközei is voltak.

Kovács I. Gábor tanulmánykötete egy tematikus válogatás a szerző társadalom- és mentalitástörténeti tanulmányaiból, gazdag ismeretanyag, mely alapja lehet a dualizmus kori és két világháború közötti társadalomtörténet tanításának és kutatásának is. S bár a szerkesztői elvek a társadalom- és kultúrtörténeti tematikát hangsúlyozzák, a több évtized tanulmányait összegyűjtő válogatás sokat elárul a szerző, a társadalomtörténész munkásságáról is. Minden témához – saját kifejezését használva – ún. tudományos pedantériával közelít, amelynek köszönhetően a tanulmányok nem csupán tartalmilag fontosak az érdeklődő olvasók számára, de módszertani ismerteket és fogódzókat is kínálnak a korszakok kutatóinak.

A kötet tehát három témát, három kutatást vagy kutatási irányt mutat be. A három témát a szerző személyén túl a történeti szociológiai szemléletmód, a magas színvonalú szakmaiság köti össze, szervezi egységbe. Mindhárom tematika illetve kutatási irány esetében a tanulmányok olvasása közben felmerül az olvasóban az igény, illetve remény a folytatásra, a témák illetve kutatások eredményeinek részletes kibontására. Így a recenzió sem kérdezhet más a szerző-szerkesztőtől, mint hogy „*Tanár úr, ugye lesz folytatás?*”